УДК 811.512.145

Р.Т. Сәфәров

БЕРНИЧӘ ЙӨКЛӘТҮ ЮНӘЛЕШЕ КУШЫМЧАСЫ БЕЛӘН КИЛГӘН ФИГЫЛЬЛӘРНЕҢ СҮЗЛЕКТӘ ТЕРКӘЛЕШЕ

Подача залоговых форм глаголов в словарях тюркских языков остается малоизученной проблемой. В статье автором ставится вопрос о более подробном изучении словарной фиксации залоговых форм, в частности форм понудительного залога с несколькими аффиксами, дифференциация значений которых вызывает затруднения у носителей татарского языка. Как одно из решений указанной проблемы, предложены модели отражения залоговых форм в словарях татарского и др. тюркских языков.

Ключевые слова: татарский язык, лексикография, толковый словарь, словарная статья, залоги, залоговые аффиксы.

The presentation of collateral forms of verbs in dictionaries of Turkic languages remains a little-studied problem. In the article, the author raises the question of a more detailed study of the dictionary fixation of pledge forms, in particular, the forms of the imperative pledge with several affixes, the differentiation of the meanings of which causes difficulties for native speakers of the Tatar language. As one of the solutions to this problem, models of reflection of pledge forms in dictionaries of Tatar and other Turkic languages are proposed.

Keywords: Tatar language, lexicography, explanatory dictionary, dictionary entry, voices, voice affixes.

Кылынган гамәлнең субъекты белән объекты арасындагы мөнәсәбәтне белдерә торган грамматик категория буларак юнәлеш категориясе тюркологиядә дә, аерым төрки телләрдә дә шактый яхшы өйрәнелгән. Кагыйдә буларак, төрки телләрдә юнәлешнең *төп, төшем, кайтым, уртаклык* һәм *йөкләтү* формалары аерыла [Сравнительно-историческая…, 1988, с. 269]. Бу формаларның барысы да грамматикаларда җентекләп бәян ителгән, аларга ялгану ихтималы мөмкин булган аффикслар күрсәтелгән.

Хәзерге татар телендәге фигыль юнәлешләре монографик планда К.З. Зиннәтуллина тарафыннан өйрәнелгән [Зиннатуллина, 1969], аның материаллары татар һәм рус телләрендә басылган «Татар грамматикасы»нда кулланылган [Татар грамматикасы, 2002; Татарская грамматика, 1993]. Моннан тыш, татар телендә шул ук грамматика кабат нәшер ителде [Татар грамматикасы, 2016]. Юнәлешләрнең ясалыш ысуллары һәм төп мәгънәләре Ф.М. Хисамованың «Татар теленең морфологиясе» монографиясендә каралган [Хисамова, 2015]. Фигыль юнәлешләренең аерым мәсьәләләре күпсанлы мәкаләләрдә тикшерелгән.

Без күзәткән барлык хезмәтләрдә дә төп өйрәнү предметы буларак түбәндәгеләр карала: 1) юнәлеш формаларын билгеләү һәм

бер-берсеннән аеру; 2) юнәлешләрнең ясалыш ысуллары; 3) теге яки бу фигыль юнәлеш формаларының мәгънәләрен ачыклау [Татарская грамматика, 1993, б. 163–182; Хисамова, 2015, б. 209–216; Татар грамматикасы, 2016, б. 186–204]. Ягъни фигыльнең юнәлеш формалары морфология кысаларында гына өйрәнелә.

Шул ук вакытта юнәлеш категориясе лексикографиядә, аеруча аңлатмалы сүзлекләр төзү практикасында да кызыксыну уята.

«Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»нә кыска гына күзәтү анда фигыль юнәлешләре формалары бирелешендә берникадәр системасызлык булуын күрсәтә. Сүз уңаеннан, күпчелек төрки телләрнең аңлатмалы сүзлекләрендә дә шундый ук хәл күзәтелә. Сүз биш юнәлеш формасы да булган фигыльләрнең сүзлектә аерым формалары гына теркәлүе турында бара. «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге»ннән мисаллар: *бизәү* (төп) һәм *бизәнү* (кайт.) теркәлгән, *бизәлү* (төш.), *бизәшү* (урт.), *бизәтү* (йөкл.) теркәлмәгән;

юу (төп), *юылу* (төш.), *юыну* (кайт.), *юдыру* (йөкл.) теркәлгән, уртаклык юнәлеше формасы *юышу* теркәлмәгән;

уку (төп), *укылу* (төш.), *укыну* (кайт.), *укыту* (йөкл.) теркәлгән, һәм шулай ук уртаклык юнәлеше формасы *укышу* ‘укырга ярдәм итү // бер-береңә уку’ теркәлмәгән.

Бу очракта күрсәтелгән сүзлекне төзү инструкциясенә мөрәҗәгать итәргә мөмкин. Анда фигыльнең мөстәкыйль мәгънәгә ия булган юнәлеш формалары теркәлә дип әйтелә [Татар теленең аңлатмалы..., 2015, б. 16; шулай ук карагыз: Инструкция по составлению..., 1982, б. 13]. Ягъни грамматик мәгънәгә ия булган юнәлеш формалары сүзлек берәмлеге буларак каралмый. Кызганычка, сүзлек төзегәндә бу принцип эзлекле рәвештә сакланмаган.

Юнәлеш формаларының ясалышын тагын бер проблемалы хәл дип санарга мөмкин. Беренче чиратта барлык тикшеренүчеләр юнәлеш формаларының күчемлелек-күчемсезлек категориясе белән бәйле булуын ассызыклый [Сравнительно-историческая грамматика..., 1988, с. 269]. Шулай итеп, барлык фигыльләр дә юнәлеш формалары ясый алмый. Аларның кайберләре ике яки берничә юнәлеш формасы ясый ала. Ягъни юнәлеш формаларын, мәсәлән, исемнәрдәге килеш категориясе белән чагыштырып булмый. Һәр исем барлык килешләр буенча төрләнә һәм, әлбәттә, лексикография күзлегеннән карагранда, сүзлектә һәр килеш формасын теркәүнең бернинди кирәге юк. Юнәлеш формаларына килгәндә исә, барлык формалар турында белешмәне кайдан табу мәсьәләсе ачык кала.

Шуңа бәйле рәвештә аңлатмалы сүзлекләрдә фигыльнең берничә кушымчалы юнәлеш формаларын теркәү мәсьәләсе тагын да актуальләшә. Татар телендә берничә юнәлеш кушымчасы белән кулланылган фигыльләр тиешле дәрәҗәдә өйрәнелмәгән. Берничә йөкләтү юнәлеше кушымчасы белән килгән фигыльләрнең фәнни тасвирламасы, кагыйдә буларак, түбәндәге фикерләр белән чикләнә: «...что касается глаголов, уже имеющих в своем составе тот или иной залоговый

аффикс, то и они могут приобрести аффикс понудительности. Исключения не составляют и сами понудительные формы» [Зиннатуллина, 1969, с. 202].

Тюркологиядә кабул ителгәнчә, йөкләтү юнәлеше инде булган нигезгә кушыла барган һәр яңа йөкләтү юнәлеше кушымчасы ситуациядә катнашучылар санын арттыра. Мәсәлән, төрек телендә *öl-mek* үлергә (төп), *öl-dür-mek* (үз куллары белән) үтерергә (1 кушымчалы йөкл. юн.), *öl-dür-t-mek* (кемдер аша) үтертү (2 кушымчалы йөкл. юн.), *öl-dür-t-tür-mek* (берничә кеше аша) үтерттерү (3 кушымчалы йөкл. юн.) [Понудительный залог…].

Татар теле материалына кечкенә анализ хәзер һәрвакыт бер, ике яки аннан да күбрәк йөкләтү юнәлеше булган фигыль формалары арасында семантик аерманың сиземләнеп бетелмәвен күрсәтә. Мәсәлән, *үтер-ү* һәм *үтерт-ү*, *китер-ү* һәм *китерт-ү* кебек сүзләрнең мәгънәләрендәге аерма ачык күренә. Әмма күпчелек очракта мондый берничә юнәлеш кушымчасы белән кулланылган сүзләрнең семантикасы нивелирланган. Матур әдәбиятта моңа мисаллар күп: *эчер-ү* (үз куллары белән) һәм *эчерт-ү* (инициатор булырга, ләкин үз кулы белән эчермәскә). Кагыйдә буларак, икенче мәгънә игътибарга алынмый. Халык җырларын башкаручылар бер очракта «кара бөдрә чәчләремне *үрдерәсем* килмидер» дип, икенче очракта «кара бөдрә чәчләремне *үрдертәсем* килмидер» дип әйтәләр һәм *үрдер-ү* «үрергә рөхсәт, мөмкинлек бирү яки мәҗбүр итү» һәм *үрдерт-ү* «инициатор булу, әмма үрү эшендә турыдан-туры катнашмау» сүзләрендә аерма сизмиләр.

Юнәлеш формалары бары тик грамматик категория буларак каралганлыктан, татар һәм башка төрки телләрнең аңлатмалы сүзлекләре югарыда күрсәтелгән нюансларны берничә йөкләтү кушымчасы булган фигыльләр семантикасында чагылдырмый. Шуңа күрә:

– нинди фигыльләр йөкләтү юнәлеше кушымчалары кабул итә ала?

– теге яки бу фигыль ничә йөкләтү юнәлеше кушымчасы кабул итә ала?

– төрле сандагы йөкләтү кушымчасы булган фигыльләр арасындагы мәгънә аермасы нәрсәдә? һ.б. сорауларга җавап бирә торган ышанычлы һәм фәнни яктан тикшерелгән белешмәлек юк.

Безнеңчә, нәкъ сүзлекләр системалы мәгълүмат бирә һәм күрсәтелгән яки яңа барлыкка килгән сорауларга җавап бирә алыр иде. Югарыда әйтелгәнчә, төрки телләрнең барысында да юнәлеш формалары бөтен фигыльдән дә ясалмый. Һәр телдә берничә йөкләтү юнәлеше кушымчасы белән ясала торган фигыльләр ясалышында да үзенчәлекләр бар. Бу исә шушы тел вәкилләренә дә, аны чит тел буларак өйрәнүчеләргә дә аңлатма бирүне таләп итә.

Бу очракта нәрсә тәкъдим итәргә була соң?

Бер яктан, фигыльнең һәр юнәлеш формасын, шул исәптән берничә юнәлеш кушымчасы булган фигыльләрне дә вокабула буларак теркәргә мөмкин булыр иде. Бу вариантның өстенлеге шунда ки,

сүзлектән файдаланучы үзен кызыксындырган сүзне җиңел таба алачак, аның гомумән барлыгын билгели алачак һәм, кирәк булганда, аның лексик мәгънәсе, кулланылыш контексты һ.б. белән таныша алачак. Шул ук вакытта мондый бирелешнең кимчелекләре дә юк түгел: лөгатьлек артык киң булачак, юнәлеш формалары белән генә аерыла торган фигыльләрне аңлату урынына башка формаларга сылтамалар урын алачак, сүзлектән файдалану ниндидер ребус чишүгә әвереләчәк.

Икенче яктан, төрки телләргә кардәш булмаган кайбер телләрнең сүзлекләрендә тикшерелә торган мәсьәләнең берникадәр хәл ителгәнлеген күрәбез. Болар, беренче чиратта, – безнең өчен яхшы аңлаешлы рус теленең аңлатмалы сүзлекләре. Д.Н. Ушаков редакциясендәге «Толковый словарь русского языка», С.И. Ожеговның «Словарь русского языка» кебек тулы типтагы аңлатмалы сүзлекләрдә грамматик формалар өчен сүзлек мәкаләсендә аерым зона бүленгән һәм кирәкле мәгълүмат шунда бирелгән. Мәсәлән, **МЫТЬ** сүзлек мәкаләсенең мондый зонасында түбәндәге мәгълүмат бар:

– **вымыть** һәм **помыть** тәмамланган төр (совершенный вид) формалары һәм аларның төрләнеш үзенчәлекләре турында мәгълүмат;

– **мыться** кайтым юнәлеше формасы һәм шуннан ясалган тәмамланган төр формалары **вымыться** һәм **помыться**;

– баш сүзнең тиешле мәгънәләреннән барлыкка килгән исемнәр **мытьё** һәм **мойка**;

– ниһаять, **моечный** сыйфаты.

Бу зонада күрсәтелгән формалар, кагыйдә буларак, шулай ук вокабулалар буларак та тәкъдим ителгән, һәм өстәмә мәгънәләре булмаса, алардан **МЫТЬ** сүзенә сылтама бирелгән [Ожегов, 2003].

Мондый очракта кулланучы телдә булган барлык сүз формаларын һәм аңардан ясалган яңа сүз формаларын сүзлектән таба ала. Чөнки бит, мәсәлән, тулы типтагы аңлатмалы сүзлектә фигыльнең теге яки бу юнәлеш формасы булмавы бу форманың гомумән булуын шик астына куя.

Төрки телләр өчен андый зонаның булуы иң уңышлы вариант булыр иде дип уйлыйбыз. Мондый зона булганда, телдәге барлык формаларны, аларның һәр мәгънәсен тасвирлап бирүнең кирәге калмас иде.

Ничек кенә булмасын, татар теленең һәм башка төрки телләрнең аңлатмалы сүзлекләрендә берничә йөкләтү кушымчасы булган фигыльләрне һәм гомумән фигыльләрнең юнәлеш формаларын бирү мәсьәләсе җентекле анализ таләп итә. Яңа сүзлекләр төзегәндә фигыльнең барлык юнәлеш формаларын да исәпкә алуны телнең тулылыгын чагылдыру ягыннан әһәмиятле үзенчәлек дип саныйбыз, чөнки һәр фигыльгә юнәлешләрнең һәр формасы да хас түгел. Аларның булуы яки булмавы һәр аерым милли телнең аңлатмалы сүзлекләрендә расланырга яки кире кагылырга мөмкин.

Әдәбият

Зиннатуллина К.З. Залоги глагола в современном татарском литературном языке. Казань: Татар. кн. изд-во, 1969. 232 с.

Инструкция по составлению татарско-русского словаря полного типа (в трех томах). Казань, 1982. 88 с.

Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4-е изд., дополненное. М.: ООО «ИТИ Технологии», 2003. 944 с.

Понудительный залог от переходных глаголов. Электронный ресурс: https://turkilan.readymaker.ru/lessons/forced_voice_from_transitive_verbs (мөрәҗәгать көне: 15.08.2023).

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М.: Наука, 1988. 560 с.

Татар грамматикасы: өч томда. Т. II. Морфология. М.: Инсан, Казан: Фикер, 2002. Б. 224–254.

Татар грамматикасы: өч томда. Т. II. Морфология. Тулыландырылган 2 нче басма. Казан: ТӘһСИ, 2016. Б. 186–208.

Татарская грамматика: в 3-х т. Т. II. Морфология. Казань: Татар. кн. изд-во, 1993. 397 с.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: 6 томда. Т. I (А–В). Казан: ТӘһСИ, 2015. 712 б.

Хисамова Ф. М. Татар теле морфологиясе: югары уку йортлары өчен д-лек. 2 нче басма. Казан: Татар. кит. нәшр., 2015. Б. 209–216.

Сәфәров Ринат Таһир улы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикография бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, бүлек мөдире